

האיטר וההלכה

ראשי פרקים

- א. רקע
- ב. ימין ושמאל בהלכה, ומה הדין באיטר
- ג. התייחסות הפוסקים לאיטר
- ד. הדינים השונים
 1. תפילין
 2. קשירת נעלים
 3. קינוח
 4. אחיזה בשעת ברכה
 - א. כוס של ברכה
 - ב. נטילת לולב
 - ג. ברכות הנהנין
 5. עניינים הקשורים בתפילה
 - א. הפסיעות לאחור בסוף התפילה
 - ב. ההשתחוואות לצדדים
 - ג. נפילת אפים
 6. הסיבה
 7. נטילת ידיים
 - ה. סיכום

א. רקע

בתנ"ך אנו נפגשים בשני מקומות בהם מוזכר האיטר: אהוד בן גרא "איש אטר יד ימינו" (שופטים ג', טו), ובני בנימין בסיפור 'פילגש בגבעה' - "מכל העם הזה שבע מאות איש בחור אטר יד ימינו..." (שם כ', טז).

משמעותה הלשונית של המילה איטר היא אטום, סתום, כמו "ואל תאטר עלי באר פיה"¹, שידו הימנית "סתומה".

קיימת מחלוקת בין אנשי המדע מה חלקם של השמאליים באוכלוסייה: ההערכות נעות בין 1-2% ל- 30%. ההבדלים בין הערכות אלו נובעים מהבדלים בשיטת הגדרת האיטר. אם מגדירים על פי הכתיבה, אחוז השמאליים הוא כ- 7.5% - 6.5 מכלל האוכלוסייה².

יש להדגיש כי שימוש של השמאלי בידו השמאלית אינו נופל משימוש של הימני בידו הימנית, מבחינת דיוק, מיומנות וכח³.

1. תהילים ס"ט, טז.

2. על פי אנציקלופדיה הלכתית-רפואית, ד"ר אברהם שטיינברג, כרך א', ערך אטר.

3. זוהי התיפסה המדעית היום. אולם רש"י והרמב"ם נחלקו בסיבה לפסול איטר לכהונה: הרמב"ם בהלכות ביאת מקדש (ח', יא) מונה את האיטר כאחד ממומי כהונה. לעומתו רש"י סובר שאין זה מום, אלא שאיטר פסול רק מאחר שאינו יכול לבצע כראוי את עבודות המקדש שנדרש לבצע בימין (בכורות מה ע"ב). תפיסת רש"י דומה לתפיסה כיום.

ב. ימין ושמאל בהלכה, ומה הדין באיטר

ההלכה מייחסת משמעות ליחס בין שמאל וימין, ומספר הלכות יום יומיות מושפעות מכך. למשל, המצוה הראשונה בה אנו נפגשים בקומנו בבוקר - נטילת ידיים: "נוטל כלי של מים ביד ימינו, ונותנו ליד שמאלו, כדי שיריק מים על ימינו תחילה" (סימן ד), או דין קשירת הנעליים: "ינעול מנעל ימין תחלה ולא יקשרנו, ואח"כ ינעול של שמאל ויקשרנו, ויחזור ויקשור של ימין" (סימן ב), וכן דינים נוספים במעגל היום והשנה.

אנו מוצאים סוגים שונים של טעמים להעדפת ימין על שמאל בדינים השונים, ואף חילוקי דעות בטעמי הדינים עצמם.

הטעמים, באופן כללי משתייכים לשני תחומים עיקריים:

1. העולם הרוחני - טעמים הנובעים מתפיסה מחשבתית.

2. העולם המעשי - טעמים התלויים בגוף.

אי אפשר להבדיל באופן מוחלט בין התחומים, וטעמים רבים משלבים ביניהם, אך אם ננסה לבחון את השפעות הטעמים על הדין באיטר, נוכל לומר באופן כללי, כי בדינים הנובעים מטעמים רוחניים, הדין באיטר לא ישתנה, ובדינים הנובעים מטעמים מעשיים הדין באיטר עשוי להשתנות.

הסיבה לכך היא שטעמים רוחניים הם אובייקטיביים מטבעם, כיוון שהם מסתמכים על רעיונות אוניברסליים. טעמים מעשיים תלויים באדם, ולכן ישנה סברה לומר שהדין באיטר ישתנה, כיוון שפעולות האיטר והרגליו הפוכים משאר אנשים.

ג. התייחסות הפוסקים לאיטר

רבי יעקב מעמדן בספרו 'מור וקציעה' כותב:

...דבכל התורה באטר אזלינן בחר שמאל דידיה.

(סימן תעב)

לשיטתו היפוך הדין באיטר הוא כלל גורף בכל התורה כולה, אך נראה שאין זה פשוט כלל. לרוב הפוסקים גם כאשר הדין באיטר יהיה הפוך, הסיבה תהיה מקומית ולא כללית, בהתאם לטעמי ההלכות השונים. דיוני הפוסקים סובבים בדרך כלל סביב טעם מקומי ולא סביב היחס העקרוני לאיטר.

למרות התייחסות פרטנית זו אפשר למצוא בין הדינים קבוצות המושפעות מקריטריונים דומים, למשל, דינים המושפעים מהנחת התפילין, ההפוכה באיטר.

ישנן הלכות בהן ההתייחסות לאיטר נמצאת כבר בגמרא, הלכות בהן הדיון נמצא בראשונים, וכאלו שבהן הדין באיטר מופיע רק באחרונים, אם בכלל.

ד. הדינים השונים

1. תפילין

הגמרא במנחות דנה בסיבות להנחת התפילין על יד שמאל:

ת"ר: ידך - זו שמאל; אתה אומר: שמאל, או אינו אלא ימין? תלמוד לומר: 'אף ידי יסדה ארץ וימיני טפחה שמים'⁴, ואומר: 'ידה ליחד תשלחנה וימינה להלמות עמלים'⁵, ואומר: 'למה תשיב ידך וימינך מקרב חיקך כלה'⁶; רבי יוסי החורם אומר: מצינו ימין שנקרא יד, שנאמר: 'וירא יוסף כי ישית אביו יד ימינו'⁷. ואידך? יד ימינו איקרי, יד סתמא לא איקרי. ר' נתן אומר: אינו צריך, הרי הוא אומר: 'וקשרתם... וכתבתם'⁸, מה כתיבה בימין אף קשירה בימין, וכיון דקשירה בימין, הנחה בשמאל היא. ור' יוסי החורם, הנחה דבשמאל מנא ליה? נפקא ליה מהיכא דנפקא ליה לר' נתן. רב אשי אמר: מ'ידכה'⁹, כתיב בה"י, כהה. א"ל ר' אבא לרב אשי, ואימא: ידך שבכח! א"ל: מי כתיב בחי"ת? כתנאי: 'ידכה' בה"י - זו שמאל; אחרים אומרים: 'ידך' - לרבות את הגידם. תניא אידך: אין לו זרוע - פטור מן התפילין; אחרים אומר: 'ידכה' - לרבות את הגידם. (מנחות לו ע"ב - לו ע"א)

ישנם שלושה טעמים המובאים בגמרא, המתבססים על הפסוקים העוסקים בהנחת תפילין:

א. "וקשרתם לאות על ידך והיו לטטפת בין עיניך". "המילה 'יד' בתנין, פירושה יד שמאל, ולכן פירוש הפסוק הוא קשירה על שמאל.

ב. "וקשרתם לאות על ידך... וכתבתם על מזוזות ביתך...". גזירה שוה 'וקשרתם - וכתבתם', כשם שאדם כותב בימין, כך קשירת התפילין תהיה בימין - על יד שמאל.

ג. "והיה לאות על ידכה ולטוטפת בין עיניך...". 'ידכה' - יד כהה. היד החלשה, שהיא שמאל היא היד עליה מניחים את התפילין.

לאחר מכן מביאה הגמרא את הדין באיטר:

ת"ר: אטר מניח תפילין בימינו שהוא שמאלו. והתניא: מניח בשמאלו שהוא שמאלו של כל אדם! אמר אביי: כי תניא ההיא, בשולט בשתי ידיו... (שם)

גם באיטר קיים, בעצם, הצורך להניח בשמאל, אך כיוון ששמאלו היא כימין כל אדם, יניח האיטר על ימין. אולי אפשר ללמוד מכאן שלפי הגמרא דין האיטר יהיה שונה בכל עניין, כיוון שימינו היא שמאל, ושמאלו היא ימין, כעין שיטתו של ה'מור וקציעה' לעיל¹⁰.

4. ישעיהו מ"ח, יג.

5. שופטים ה', כו.

6. תהלים ע"ד, יא.

7. בראשית מ"ח, יז.

8. דברים ו', ח-ט.

9. שמות י"ג, טז.

10. ניתן להסיק זאת מכך שהגמרא לא ציינה שדין זה מתאים רק לדעה מסוימת. אם הטעם היה מקומי, הגמרא הייתה צריכה לומר שהדין לא מתאים לטעם הראשון, שהרי הוא תלוי בהגדרה מוחלטת, שלפיה גם איטר יניח בשמאל כל אדם. מכך אנו לומדים שהטעם כללי - שימינו ושמאלו של האיטר מוגדרים הפוך מאשר בכל אדם - ולא תוצאה של כל טעם בנפרד.

הפוסקים לא קיבלו היפוך זה בין שמאל וימין אצל איטר כעיקרון, אלא דנו בכל הלכה באופן פרטי, כמו שהזכרנו למעלה. הם ראו את היפוך הנחת התפילין כתוצאה של הכתיבה בשמאל, או של העובדה שהיד החלשה היא ימין, ולכן הכתיבה בשמאל או חולשת ימין הם הקריטריונים לקביעת איטרות ביחס לתפילין, כמו שנפסק בשולחן ערוך:

ואטר יד ימינו, אם עושה כל מלאכתו בשמאלו, מניח בשמאלו שהוא ימין של כל אדם. ואם שולט בשתי ידיו, מניח בשמאל כל אדם. ואם כותב בימינו, ושאר כל מעשיו עושה בשמאלו, או כותב בשמאל ושאר כל מעשיו עושה בימין, י"א שיניח תפילין ביד שתש כח, דבעינן יד כהה, וי"א שהיד שכותב בה היא חשובה ימין לענין זה ומניח תפילין ביד שכנגדה. (הגה: והכי נהוג).

(כ"ז.ו)

בדיון ההלכתי על תפילין אנו יכולים לראות את השפעת הטעם על הדין. הפוסקים התעלמו מהטעם הראשון, שהוא טעם מוחלט, ואינו תלוי בתכונה מסויימת של האיטר. רק לאור התעלמות זו ניתן לפסוק שההיפוך באיטר הוא רק בתפילין, ולא בכל עניין.

2. קשירת נעליים

דין קשירת הנעליים מובא במסכת שבת:

...דאמר רבי יוחנן: כתפילין כך מנעלין. מה תפילין בשמאל, אף מנעלין בשמאל. מיתיבי: כשהוא נועל - נועל של ימין ואחר כך נועל של שמאל!

אמר רב יוסף: השתא דתניא הכי, ואמר רבי יוחנן הכי, דעבד הכי - עבד, ודעבד הכי - עבד. אמר ליה אביי: דילמא רבי יוחנן הא מתניתא לא הוה שמיע ליה? ואי הוה שמיע ליה - הוה הדר ביה. ואי נמי שמיע ליה, וקסבר: אין הלכה כאותה משנה. אמר רב נחמן בר יצחק: ירא שמים יוצא ידי שתיהן. ומנו - מר בריה דרבנא. היכי עביד? סיים דימיניה ולא קטר, וסיים דשמאליה וקטר, והדר קטר דימיניה. אמר רב אשי, חזינא לרב כהנא דלא קפיד.

(סא ע"א)

לפי רבי יוחנן "כתפילין כך מנעלין", וכשם שקושרים התפילין על שמאל, כך קושרים נעל שמאל תחילה. בברייתא מובא להיפך, שנועל של ימין ואחר כך של שמאל.

הגמרא מביאה שלוש אפשרויות לקביעת ההלכה למעשה לאור הסתירה בין רבי יוחנן לברייתא:

- א. רב יוסף - "דעבד הכי - עבד, ודעבד הכי - עבד". מאחר ואין סיבה לפסוק כאחד מהצדדים, יש מקום לבחירה בין השיטות¹¹.
- ב. ר' נחמן בר יצחק - "ירא שמים יוצא ידי שתיהן". כיצד עושה? נועל ימין תחילה ואחר כך שמאל, וקושר שמאל תחילה ולאחריה ימין. תוסי' (ד"ה וסיים) מסביר שדווקא בקשירה מקדימים שמאל, ולא להיפך, "משום דחשיבות תפילין הוא בקשירה".
- ג. רב אשי בשם רב כהנא - אין מקפידים בדבר זה.

11. ניתן להבין פסיקה זו בשני כיוונים. התוסי' כאן מסביר שלמעשה אין מחלוקת חזיתית בין שתי הדעות, אלא כל שיטה מציגה עדיפות אפשרית אחרת של ימין מול שמאל. המעדיף את ימין - משום חשיבות ימין, והמעדיף את שמאל משום חשיבות קשירת התפילין, וניתן לבחור כאיזו עדיפות לנהוג.

על פי ההקבלה בין גמרא זו לגמרא בברכות "השתא דלא אתמר הלכתא לא כמר ולא כמר, דעבד כמר - עבד, ודעבד כמר - עבד" (כז ע"א) נראה לומר שיש מחלוקת, אך מאחר ואין פסיקה בנושא, ניתן לבחור כיצד לנהוג.

אף על פי שהרי"ף, הרא"ש והרמב"ם לא פסקו דין זה, פסק הטור כרב נחמן בר יצחק, שיש לצאת ידי שתייהן.

וכשינעול מנעוליו ינעול של ימין תחלה ולא יקשרנו ואח"כ ינעול של שמאל ויקשרנו ויחזור ויקשור של ימין דא"ר יוחנן כתפילין כך מנעלין... ותניא בברייתא נועל של ימין תחלה. הלכך לצאת ידי שניהם נועל של ימין תחלה וקושר של שמאל תחלה. (סימן ב)

הרמ"א מביא בשם התוספות שבמנעלים שאין בהם קשירה, נועל של ימין תחילה, כיוון שהקדמת השמאל נובעת מקשירת התפילין על שמאל, ולכן הקדמת השמאל שייכת דווקא בקשירה.

בדין זה ישנו שילוב בין טעם 'רוחני' לטעם 'מעשי'. טעם נעילת ימין תחילה הוא טעם 'רוחני' - חשיבותו הכללית של צד ימין. וטעם קשירת שמאל תחילה הוא 'מעשי'¹² - שקשירת התפילין היא על שמאל.

לפי מה שאמרנו, באיטר הדין ישתנה רק כשהטעם מעשי, ולכן כאן דין האיטר יהיה שונה רק בקשירה. וכך פסק המשנה ברורה:

ואיטר יד שמניח תפילין בימין של כל אדם יקדים ימין גם להקשירה.

(ס"ק 1)

היינו שינעול ויקשור של ימין, ואחר כך של שמאל.

3. קינוח

בן עזאי אומר: פעם אחת נכנסתי אחר רבי עקיבא לבית הכסא, ולמדתי ממנו שלשה דברים... ולמדתי שאין מקנחין בימין אלא בשמאל.

(ברכות סב ע"א)

טעמים שונים מובאים בגמרא לדין הקינוח בשמאל:

מפני מה אין מקנחין בימין אלא בשמאל?

אמר רבא: מפני שהתורה ניתנה בימין, שנאמר (דברים ל"ג) מימינו אש דת למו.

רבה בר בר חנה אמר: מפני שהיא קרובה לפה.

ורבי שמעון בן לקיש אמר: מפני שקושר בה תפילין.

רב נחמן בר יצחק אמר: מפני שמראה בה טעמי תורה.

כתנאי: 'רבי אליעזר אומר: מפני שאוכל בה. רבי יהושע אומר: מפני שכותב בה. רבי

עקיבא אומר: מפני שמראה בה טעמי תורה'. (שם)

ניתן לחלק את טעמי האמוראים לשני סוגים עיקריים, בהתאם לחלוקה שהצגנו לעיל:

א. טעם 'רוחני' - התורה ניתנה בימין.

ב. טעמים 'מעשיים':

1. ימין קרובה לפה (שאוכלים בה), ומטעמי ניקיון אין לקנח בה.

2. קושר בה תפילין, ואין ראוי שהיד בה קושרים התפילין תשמש לקינוח.

3. מראה בה טעמי תורה, פעולה המקנה חשיבות לימין, ולכן אין מקנחים בה.

12. אין הכוונה שהנחת תפילין אינה מעשה רוחני, אלא שהטעם להנחתן על שמאל הוא טעם התלוי בגוף.

הגמרא מביאה ברייתא בה חולקים תנאים בטעם הדין, ושלשת הטעמים המובאים הם טעמים 'מעשיים'. הברייתא מזכירה טעם נוסף, שאינו מובא באמוראים, שאף הוא טעם 'מעשי' - מפני שכותב בה.

מאחר ורוב הטעמים לדין זה הינם טעמים 'מעשיים', נראה לומר שהדין באיטר יהיה הפוך, והאיטר לקנח יהיה דווקא בשמאל.

הטור והשולחן ערוך בסימן ג' פסקו דין זה להלכה אך לא פרטו את הטעמים, ולא התייחסו לדין באיטר.

כתב המגן אברהם:

מפני שבימין מראה טעמי התורה, ועוד טעמים אחרים בגמרא. ולכולהו טעמא איטר יד מקנח בשמאל ידיה שהוא ימין דעלמא, אך רבא אמר מפני שהתורה ניתנה בימין שנאמר 'מימינו אש דת למו', אם-כן לפי זה אפילו איטר אין לקנח בימין דעלמא, וצריך עיון אי הלכה כמותו, דהוא בתרא, או שמא כיוון דכולהו תנאי דלא כוותיה - לית הלכתא כוותיה, וכן נראה לי.

המג"א אכן מחלק ואומר שלפי הטעם שתורה ניתנה בימין הדין באיטר לא ישתנה, אך פוסק על פי שאר הטעמים, ולכן הדין באיטר ישתנה כתוצאה מהרגליו ושימושיו השונים בימין. וכן פסק הטי"ז¹³.

ה"ציץ אליעזר" מביא בשם שו"ע הרב וה"אשל אברהם" מבוטשאטש ועוד אחרונים, שכאשר מקנח על ידי דבר אחר, ולא באצבעותיו, אין בכך קפידא, ויכול לקנח גם בימין. מאחר שכיום נהוג לקנח ע"י נייר, מסתבר שההלכות של הדין באיטר יד אין לקנח יהיו רלוונטיות רק במצבים של ניקוי ורחצת ילדים קטנים, שבו יש חשש שיגע בצואה בידו¹⁴.

4. אחיזה בשעת ברכה

קיימות מספר הלכות המתייחסות לאחיזת חפץ בשעת ברכה, בין אם מדובר במאכל ובין אם בתשמיש מצוה. נטען שלכולם מכנה משותף, שהטעם לשינוי הדין באיטר (לפי הפוסקים כך) נובע מהנחה בסיסית שדין האיטר משתנה בדברים הקשורים להעדפת יד ימין על יד שמאל¹⁵, כנראה בהשפעת הדין בתפילין, הנוגע ליד.

א. כוס של ברכה

המקור לאחיזת הכוס בימין בשעת ברכת המזון מובא במסכת ברכות:

אמר רבי זירא אמר רבי אבהו, ואמרי לה במתניתא תנא, עשרה דברים נאמרו בכוס של ברכה: טעון הדחה ושטיפה, חי ומלא, עיטור ועיטוף, נוטלו בשתי ידיו ונתנו בימין...

(נא ע"א)

13. נראה שלמגן אברהם הייתה גירסה שונה בטי"ז, שאף איטר מקנח בשמאל, ולכן הקשה עליו. אך בגירסה שלפנינו גם הטי"ז פוסק שמקנח בימינו (ע"פ יטור השלם, הערה יז).

14. שמענו מהרב שמואל אריאל.

15. בשונה מהעדפת צד ימין על צד שמאל.

האיטר וההלכה

וכן נפסק להלכה בשולחן ערוך בסימן קפ"ג:

מקבלו בשתי ידיו, וכשמתחיל לברך נוטלו בימינו...

(סעיף ד)

כאשר אנו באים לדון בדין האיטר אנו צריכים לבחון את הטעם לצורך באחיזת הכוס בימין, אך בדין זה הטעם אינו מפורש בגמרא. מאחר והדין כאן מתייחס ליד עצמה, ולא לצד ימין באופן כללי, נראה שיש מקום להשוותו לדין תפילין, וכמו שבתפילין הדין תלוי ביד, ואיטר מניח על ימין כיוון שידו החשובה היא שמאל, כך גם כאן נאמר שמאחר והדין תלוי ביד - יאחז הכוס בשמאל¹⁶. ההשוואה לדין תפילין נובעת מכך שדין התפילין הוא דין דאורייתא המתייחס להעדפת ימין או שמאל, ולכן הוא יכול לשמש כבניין אב למקומות בהם ישנה העדפה כזו, כמוכן, בתנאי שאין טעם מפורש אחר.

הקבלה זו בין אחיזת הכוס לתפילין נמצאת בשבלי הלקט:

וכתב אחי ר' בנימין... שאם היה המברך איטר, אוחז את הכוס בימינו שהוא שמאל כל אדם, כדתניא גבי תפילין 'איטר מניח תפילין בימינו שהוא שמאל'.

(סימן קנ"ז)

שבלי הלקט לומד מדין תפילין ששמאלו של האיטר היא ימין כל אדם, וכיוון שכך, גם בדין זה של אחיזת הכוס, האחיזה בימין צריכה להעשות על ידי האיטר בימינו שהיא שמאל כל אדם. אולי ממקור זה ניתן להסיק ששיטתו של שבלי הלקט דומה לשיטתו של ה"מור וקציעה" שבכל התורה כולה דין האיטר יהיה הפוך, כתוצאה מההגדרה ההפוכה של שמאלו וימינו.

השולחן ערוך הביא את שבלי הלקט כ"יש מי שאומר" בסימן קפ"ג סעיף ה.

ב. לולב

גם לגבי נטילת לולב אנו מוצאים דין של העדפת ימין על שמאל:

ואמר רבה: לולב בימין, ואתרוג בשמאל. מאי טעמא? הני תלתא מצות, והאי חדא מצוה.

(סוכה לו ע"ב)

את הלולב אוחזים בימין מפני שמצורפות אליו עוד שתי מצוות - הערבה וההדס. הגמרא אינה מסבירה מדוע ימין חשובה יותר, אלא רק דנה בהשלכה מכך על אחיזת הלולב.

כאמור לעיל, כאשר אין טעם מפורש בגמרא להעדפת יד ימין על יד שמאל, יש לשייך את הדין לטעם הכללי של חשיבות יד ימין, בדומה לתפילין. כמו כן, ניתן לומר שישנה הנחה בסיסית שלאיטר הדין יהיה שונה בכל התורה (כימור וקציעה' לעיל). בין כך ובין כך אנו יכולים להסיק שדין האיטר ישתנה.

בהתאם לכך כתב הרא"ש בפרק שלישי:

ואם הוא אטר יד ימין, יקח הלולב בשמאל דימין ידיה הוא.

(סימן כ"ה)

הרא"ש אינו מסביר את הטעם להיפוך זה באיטר, לכן אנו מסיקים שהייתה לו הנחה פשוטה שדינו של האיטר שונים.

16. דין זה משהייך לדינים הנובעים מטעמים 'מעשיים', כיוון שהשוונו אותו לתפילין, ובתפילין הטעמים הם 'מעשיים'.

גולות י'

באופן מפתיע, בטור אנו רואים פסיקה שונה:

ואף אם הוא איטר יד ימינו יטול האתרוג בשמאל כל אדם שהוא ימינו.

(סימן חרנ"א)

הבית יוסף מסביר שמקורו של הטור לחלוק על הרא"ש הוא היעוטורי' בהלכות תפילין שכתב:

ומסתברא לן דווקא תפלין דמדאורייתא דווקא בימין, אבל לולב דמדרבנן הוא ומשום חשיבותא - אטד הרי הוא ככל אדם, ומניח (צ"ל ונוטל) לולב בימינו שהוא ימין כל אדם...
(חלק ה')

העיטור אינו מקבל את ההשוואה שעשינו בין תפילין ללולב, ולדעתו כיוון שלולב הוא מצוה דרבנן, אין להשוותו לדין תפילין, שהוא מדאורייתא. לאחיזת הלולב בימין יש טעם אחר - חשיבות צד ימין¹⁷. טעם זה הוא טעם ירוחני, ולכן, לפי העיטור, אין שינוי בדין זה אף באיטר.

השולחן ערוך פסק כטור, וכתב:

אטר נוטל לולב בימין כל אדם, ואתרוג בשמאל כל אדם, דבתר ימין ושמאל דעלמא אזלינן, ולא בתר ימין ושמאל דידיה.
(חרנ"א, ג)

לעומתו פסק הרמ"א כרא"ש:

ויש אומרים דאזלינן בתר ימין דידיה, ויש ליטול הלולב בימין דידיה והאתרוג בשמאל דידיה, וכן נהגו, וכן עיקר.

אם כן, למעשה נוהגים האיטרים האשכנזים לאחוז הלולב בשמאל והאתרוג בימין, והספרדים ככל אדם.

דוגמא מעניינת לחילוק שעשינו בין הטעמים ה'רוחניים' וה'מעשיים' אפשר למצוא ב"פרי מגדים" בעניין זה.

בסעיף קטן כא הוא פוסק שעל אף שאיטר אחוז הלולב בשמאלו, בניגוד לכל אדם (על פי הרמ"א), את הנענועים הוא עושה כמו כולם - ימין לימין ושמאל לשמאל. זאת מכיוון שטעם הנענועים הוא ירוחני - "דבתר ימין ושמאל דעלמא אזלינן, כהאי גוונא דבר שהוא להגביה מידת החסד של כל ישראלי", וטעם האחיזה בימין הוא 'מעשי'¹⁸.

ג. ברכות הנהנין

בין מחלוקות בית שמאי ובית הלל בענייני סעודה, המובאות בתוספתא, ישנה מחלוקת העוסקת באחיזת הכוס והשמן לאחר המזון:

בית שמאי אומרים אחוז כוס יין בימינו ושמן ערב בשמאלו מברך על היין ואחר כך מברך על השמן;

ובית הלל אומרים אחוז שמן ערב בימינו וכוס יין בשמאלו מברך על השמן וטחו בראש השמש...
(ברכות [ליברמן] פ"ה הכ"ט)

17. לאו דווקא יד ימין.

18. דוגמה דומה להיפוך חלקי, ראינו בדין קשירת הנעליים לעיל.

האיטר וההלכה

מתוך ההקשר בתוספתא בו מובאת הלכה זו, ומתוך ההקשר בגמרא המצטטת ברייתא זו (ברכות מג ע"ב), נראה בבירור שאין מדובר בכוס של ברכה, אלא בדין נוסף - דין יין ושמן לאחר המזון, וכך מפרש רש"י: "זהו יין שלאחר המזון ואין זה כוס של ברכה"¹⁹.

הרמב"ם פסק דין זה של יין ושמן בכוס של ברכה, ומשמע שאינו מפרש את הגמרא כרש"י אלא הבין שמדובר בכוס של ברכה וזו לשונו:

...ומביאין בשמים ואוחזו את היין בימינו ואת הכשמים בשמאלו ומברך ברכת המזון,
ואחר כך מברך על היין. (הלכות ברכות ז', יד)

השיג עליו הראב"ד:

אני תמיה: אם על כוס של ברכה הוא אומר בגמרא, למה יאחזו הכושם בשמאלו? ומה צורך שיהיה טרוד לשמור בידו הכושם עד שיגמור הברכה? ואנו אין מפרשים אלא על היין של רשות כמו שהכושם של רשות...

הראב"י פירש כרש"י וכראב"ד, שברייתא זו עוסקת ביין של חול, ולא בכוס של ברכה. מתוך כך הוא מרחיב דין זה ואומר:

ומינה שמעינן שכל דבר של ברכה ושל מצוה, ראוי לו שיאחזו בימין.

(ברכות סימן ק"כ)

בשו"ע נפסק להלכה על פי הרחבת הראב"י²⁰:

כל דבר שמברך עליו לאכלו או להריח בו, צריך לאוחזו בימינו כשהוא מברך.

(ר"י, ד)

הסתפקו האחרונים בדין האיטר בכך, אך נראה שיש להשוותו לדין באחיזת כוס של ברכה - מאחר ומסתבר שגם כאן הטעם הוא חשיבותה של יד ימין, יש להשוות את דין האיטר לדינו בתפילין, כמו שפירטנו למעלה, ולכן איטר יאחז את החפץ בשעת הברכה בשמאל. כן כתב ה'משנה ברורה' בסימן ר"ו, ס"ק יח.

5. עניינים הקשורים בתפילה

בדיוני הפוסקים לגבי דינים בתפילה, מצויים יותר, כצפוי, טעמים 'רוחניים', אם כי לא תמיד נפסקו להלכה. נעסוק בשלושה דינים, המרוכזים בסיום תפילת העמידה ולאחריה - הפסיעות, ההשתחוואות ונפילת אפיים.

א. הפסיעות לאחר במוף התפילה

הגמרא ביומא (נג ע"ב) מתארת את התנהגות המתפלל בסיום תפילת העמידה:

המתפלל צריך שיפסיע שלש פסיעות לאחוריו ואחר כך יתן שלום...

19. יש להעיר כי המחלוקת בין בית שמאי ובית הלל היא רק לגבי דיני קדימות הברכות זו לזו, אך לכולי עלמא יש לאחזו בימין את הדבר שמברך עליו ראשון.

20. המרדכי ציטט את הראב"י בלשון קצת שונה: "...שכל ברכה של דבר מצווה, ראוי לו שיאחזו בימין" (ברכות סימן קמ"ט), מניסוח זה אפשר להסיק שהרחבת הראב"י חלה רק על ברכה של מצווה, וכך דייק הצ"ח (ברכות מג ע"ב), והסביר שלפי הראב"י הברייתא עוסקת בכוס של ברכה. אולם נראה שלא היה לפניו הראב"י עצמו, אלא רק הציטוט במרדכי, שהרי בראב"י לפנינו הוא אומר במפורש "בחול מיירי".

השולחן ערוך מביא דין זה להלכה, ומוסיף פרט המקשר אותו לענייננו:
כשפוסע, עוקר רגל שמאל תחלה.

(קכ"ג, ג.)

נושאי כליו דנים בטעם העניין, ומציעים שני טעמים:

א. כיוון שבדרך כלל אדם עוקר רגל ימין תחילה, כאן עושה ההיפך, על מנת להראות שקשה לו להיפטר מלפני המלך²¹.

ב. על מנת לחלוק כבוד לשכינה, יש להתחיל לפסוע ברגל שלימין השכינה, שהיא שמאל של המתפלל, שהרי השכינה נמצאת כביכול מול המתפלל.

מטעמים אלו ניתן ללמוד על דין האיטר²². הטעם הראשון הוא 'מעשי', שכן הוא תלוי בהרגלי ההליכה של האדם, ולכן לטעם זה איטר יפסע בימין תחילה. הטעם השני הוא 'רוחני' בעליל, כיוון שעניינו הוא התייחסות למקומה של השכינה ואין הבדל בדבר זה בין איטר לאחר, ולכן גם איטר יפסע בשמאל.

המגן אברהם מביא את שני הטעמים ונראה שמצדד בטעם הראשון, והט"ז מביא רק את הטעם השני.

ה'חפץ חיים' בביאור הלכה (שם ד"ה כשפוסע וכו' תחלה) מביא את הטעם הראשון כעיקר, וכך פוסק גם שולחן ערוך הרב (קכ"ג, ה), שאיטר פוסע בימין תחילה, שלא ככל אדם.

ב. ההשתחוואות לצדדים

הגמרא (שם) ממשיכה ואומרת:

...ואחר כך יתן שלום. ואם לא עשה כן - ראוי לו שלא התפלל. ומשום שמעיה אמרו שנותן שלום לימין ואחר כך לשמאל, שנאמר 'מימינו אש דת למר²³' ואומר 'פל מצדך אלף ורכבה מימינך²⁴...' רבא חזייה לאבבי דיהיב שלמא לימינא ברישא. אמר ליה: מי סברת לימין דידך? לשמאל דידך קא אמינא, דהוי ימינו של הקדוש ברוך הוא.

צריך אדם ליתן שלום בסיום התפילה, תחילה לשמאל ולאחר מכן לימין. טעם הדבר על פי דברי רבא הוא נתינת שלום כלפי הקב"ה, הנמצא כביכול מול המתפלל²⁵, ויש לפתוח בשלום לימינו של הקב"ה.

למעשה אנו נוהגים לומר שלום לצדדים תוך כדי אמירת הפסוק "עושה שלום במרומיו...", "השלום הראשון לשמאל והשני לימין, ולהוסיף גם השתחווייה לפנים באמירת "ועל כל ישראל..." כעבד הנפטר מלפני רבו (על פי הראב"ה בברכות סימן צ"ו).

21. ועיין עוד במאמרו של הרב ר"א"ס הכהן "קריאת שמע קבלת עול מלכות שמים שלא בפני המלך, בניגוד לתפילה, שהיא כעמידה לפני המלך", 'בדי הארון' עמ' 121.

22. כאן מדובר באיטר רגל, דהיינו אדם שרגל לעקור רגל שמאל תחילה. לא כל איטר יד הוא בהכרח גם איטר רגל.

23. דברים ל"ג, ב.

24. תהילים צ"א, ז.

25. בזמן התפילה השכינה נמצאת לימיו המתפלל, ולכן אין לירוק לימין בשעה שמתפלל וכדומה, אך לאחר שנפטר ממנה בסיום התפילה היא נמצאת מולו, כיוון שפסע לאחור והיא נשארת במקום שהתפלל (על פי הבית יוסף סימן צ"ז, ד"ה "ומורי אבי").

על פי דברינו, הטעם להקדמת הפניה לשמאל הוא טעם 'רוחני', ולפיכך גם האיטר יפתח בפניה לשמאל.

ג. נפילת אפיים

ה'משנה ברורה' על דיני נפילת אפיים (סימן קל"א, ס"ק ג) מתאר את השתלשלות הדין: הנה נפילת אפים שנהגו בה בימים הראשונים היה בדרך קידה, דהיינו ליפול על פניו ארצה ושלא בפשוט ידים ורגלים. ועכשיו לא נהגו ליפול על פניהם ממש אלא בהטיית הראש וכיסוי הפנים בלבד.

ומוסיף ב'ביאור הלכה' הסבר לצורך בהטיה לאחד הצדדים:

ענין ההטיה הוא משום דבימיהם היו נוהגים ליפול על פניהם ארצה על הרצפה, משום הכי היו צריכים מדינא להטות על אחד מהצדדין שלא יהא נראה שמשתחוה לאבן משכית, שהוא אסור מן התורה... ומשום הכי גם אנו נוהגים להטות בנפילת אפיים.
(ד"ה להטות על צד שמאל)

נחלקו השולחן ערוך וה"ש אומרים²⁶ (המובא ברמ"א) לאיזה צד מטים בנפילת אפיים: כשנופל על פניו, נהגו להטות על צד שמאל.

הגה: ויש אומרים דיש להטות על צד ימין; והעיקר להטות בשחרית כשיש לו תפילין בשמאלו, על צד ימין - משום כבוד תפילין. ובערבית, או כשאין לו תפילין בשמאלו, יטה על שמאלו.
(או"ח קל"א, א)

המשנה ברורה (שם ס"ק ד-ה) מסביר את טעמיהם של השולחן ערוך וה"ש אומרים" ברמ"א²⁷. טעמו של השולחן ערוך הוא על פי הפסוק "ה' צלך על יד ימינך" (תהלים קכ"א, ה), דהיינו שהקב"ה נמצא מימין האדם. לכן יטה על שמאלו כך שפניו יהיו כלפי ימין.

ה"ש אומרים" נסמך על הפסוק "שמאלו תחת לראשי" (שיר השירים ב', ו). מאחר והשכינה מול האדם, וימינו מקבילה לשמאלה, כדי שיתקיים "שמאלו תחת לראשי" צריך שיטה ראשו על ימינו.

הרמ"א פוסק כשולחן ערוך שהעיקר להטות לשמאל ומוסיף שלמעשה אין נוהגים כך תמיד, מכיוון שכאשר יש תפילין על יד ימין בתפילה אין זה דרך כבוד להטות על התפילין, ולכן בשחרית מטים על שמאל, ורק במנחה או כשאין לו תפילין בשמאלו - מטים על שמאל, על פי הדין העקרוני.

יוצא אם כן, שהטעם לכל הדעות, בין להעדפת ימין ובין להעדפת שמאל, הוא טעם 'רוחני', ולפיכך איטר ינהג ככל אדם.

ברם, למעשה ישנו הבדל בין שיטת הרמ"א לשיטת המחבר בהפרש שבין איטר לאדם רגיל. לפי המחבר, שאדם רגיל מטה על שמאלו הן בשחרית²⁸ הן במנחה, האיטר יטה אף הוא על שמאלו. אך לפי הרמ"א, שההטיה בשחרית היא על ימין, כתוצאה מהימצאות התפילין על יד

26. ריב"ש ס"י תי"ב בשם רש"י; בית יוסף בשם הרוקח ס"י שכ"ד.

27. הבית יוסף מביא טעמים נוספים, אך בחרנו לעסוק בהגדרות הנוגעות להלכה.

28. אף על פי שיש תפילין בשמאלו. עפ"י הגר"א (משנה ברורה קל"א ס"ק ו).

שמאל, האיטר (שתפיליו על ימין) ינהג כעיקר הדין ויטה על שמאל, שלא ככל אדם, שמטים אז על ימין.

6. הסיבה

ההסיבה בליל הסדר היא הלכה נוספת בה יש לדון. נבחן את הטעמים להסיבת שמאל ואת השלכותיהם על הדין באיטר.

הגמרא בפסחים (קח ע"א) שוללת צורות הסיבה מסוימות:

פרקדן - לא שמה הסיבה, הסיבת ימין - לא שמה הסיבה, ולא עוד אלא שמא יקדים קנה לוושט ויבא לידי סכנה.

הגמרא אומרת שהסיבת פרקדן (שכיבה), והסיבת ימין אינן הסיבה, ומוסיפה טעם נוסף "שמא יקדים קנה לוושט". לא ברור על מה מוסב טעם זה, ועל כך נחלקו רש"י ורשב"ם על אתר:

רש"י מפרש שטעם זה מוסב על הסיבת פרקדן, ולכן להסיבת ימין ישנו רק טעם אחד לפסול - שאינה נקראת הסיבה, אך אינו מסביר מדוע אינה הסיבה.

רשב"ם, לעומתו, מבין ששני הטעמים נאמרו לגבי הסיבת ימין, וכך הוא מסביר אותם:

א. הסיבת ימין אינה נקראת הסיבה - כיון שצריך לאכול בימין (ולא יוכל לעשות זאת אם יסב עליה).

ב. "שמא יקדים קנה לוושט" - מפני שהכובע הסותם את הקנה נפתח בהטיה לימין, ויש סכנה בדבר.

את דין האיטר ניתן להסיק מתוך הטעמים לאיסור הסיבת ימין.

הטעם הראשון בגמרא, שהסיבת ימין אינה הסיבה, מפני שצריך לאכול בימין - הוא טעם 'מעשי', כיוון שהוא תלוי בהרגלי האדם. הרגלו של האיטר הוא לאכול ביד שמאל, ולכן טעם זה אינו שייך באיטר, ויסב על ימין.

הטעם השני, "שמא יקדים קנה לוושט", הוא טעם התלוי במבנה האנטומי של האדם, ומאחר וגופו של האיטר אינו שונה מגופם של שאר אנשים - טעם זה שייך גם לגביו, ואף הוא יסב על שמאל.

אם כן, בפשטות נראה שהדין יהיה תלוי בפרשנות הגמרא: אם רק הטעם הראשון מתייחס להסיבת ימין (כשיטת רש"י) - הדין באיטר ישתנה. ואם שני הטעמים נאמרו לגבי הסיבת ימין (כשיטת רשב"ם) - יש לבחון מהו הטעם החזק יותר, ולפסוק בהתאם.

תרומת הדשן (סי' קלו) סובר ששני הטעמים מתייחסים להסיבת ימין (כרשב"ם), וטעם הסכנה ("שמא יקדים...") חזק יותר, משום ש"חמירא סכנתא", ולכן פוסק שאיטר מסב על שמאל.

לעומתו הרדב"ז (בשו"ת ח"ג תקפ"ד) מבין את הגמרא כרש"י, ומוסיף שגם מתוך הטעם לדין ההסיבה עצמו - ישיבה דרך חירות - ניתן להסיק שהדין ישתנה, מאחר שאיטר שמיסב לשמאל - מצטער, ואין זו דרך חירות.

ר' יעקב מעמדין (מור וקציעה סי' תעב²⁹) מבין גם הוא את הגמרא כרש"י, ופוסק שבכל התורה הולכים באיטר על פי שמאל "שלו" (שהיא ימין), ולכן לעניין הסיבה אם היסב על שמאל, כמו כולם, לא יצא.

החלוקה שהראנו, בין "הסיבת ימין לא שמה הסיבה" לבין "שמא יקדים...", מבוססת על דעות רש"י ורשב"ם בהבנת הגמרא. אולם יש המפרשים את הטעמים בדרך שונה, וכך גם ההשלכות לדין האיטר ישתנו:

לפי "ערוך השולחן" (סי' תעב) הסכנה "שמא יקדים..." היא היא הסיבה לכך שהסיבת ימין אינה נקראת הסיבה, ובעצם שני הטעמים חד הם. כלומר, הטעם היחיד לפסול הסיבת ימין הוא הסכנה, וזו קיימת גם אצל האיטר, ולפיכך דינו יהיה ככל אדם.

שבלי הלקט (סי' ריח) מביא הסבר שונה מהמקובל לטעם "שמא יקדים...". סכנת הקדמת קנה לוושט נוצרת כאשר מיסב לימין, משום שאז אינו יכול להגביה כראוי את היד שרגיל לאכול בה. לכן איטר, שאוכל ביד שמאל, צריך להטות לימין דווקא כדי שיוכל לאכול כהרגלו (ויוצא שגם על פי הטעם השני בגמרא יש להפוך את הדין באיטר, מכיוון שאינו תלוי במבנה האנטומי של האדם אלא בהרגליו - כלומר שגם זה טעם ימעשי).

היבית יוסף³⁰ מביא את דברי תרומת הדשן, שאיטר מיסב על שמאל, אך בשולחן ערוך³¹ לא הביא דין הסיבת איטר כלל. הרמ"א מוסיף: "ואין חילוק בין איטר לאחר".

למעשה נוהגים כפסיקת תרומת הדשן שאף איטר מיסב על שמאל, כשאר המסובין.

7. נטילת ידיים

לדין נטילת יד ימין תחילה אין מקור תלמודי. המקור הקדום ביותר לכך הוא בזוהר:

ועוד למדנו, שהאדם צריך ליטול יד ימין ביד שמאל, כדי להשליט הימין על השמאל ויתרחץ הימין מן השמאל, ומשום זה הוא הנטילה. ועל כן מי שנוטל ידיו יטול הימין בשמאל להשליט הימין על השמאל, כדי שלא לתת מקום ליצר הרע לשלוט כלל. (פירוש הסולם שם)

ותו, דבעיא ליה לבר נש לנטלא ידא ימינא בשמאלא, בגין לשלטאה ימינא על שמאלא ויסתחי ימינא מן שמאלא, ובגין כך איהו נטילא. ועל דא מאן דנטיל ידיו יטול ימינא בשמאלא לאשלטא ימינא על שמאלא, בגין דלא יהיב דוכתא ליצר הרע לשלטאה כלל, והא אוקימנא. (זוהר מקץ קצח ע"ב)

השולחן ערוך בסימן ד', לגבי נטילת ידיים שחרית כותב:

נוטל כלי של מים ביד ימינו, ונותנו ליד שמאלו, כדי שיריק מים על ימינו תחילה.

(סעיף י')

בהלכות נטילת ידיים לסעודה (סימן קנ"ח) דין זה אינו מוזכר, אך המשנה ברורה פוסק:

כשיטול ידיו טוב שיטול ימין תחילה כדי שהשמאל תשמש לימין.

(סי"ד)

29. הובא לעיל בחלק ג'.

30. ארי"ח סי' תע"ב ד"ה יומה שכתב על פירושי.

31. שם, ג.

גולות י'

ובהלכות הנהגת הבוקר מסביר את הטעם על פי הזוהר דלעיל:

כדי שיחגבר ימין שהוא חסד על שמאל שהוא דין.

(סימן ד', ס"ק כב)

הטעם שנתן הזוהר הוא עניין השלטת ימין על שמאל בעולמות הרוחניים, שהוא דבר שבודאי אינו תלוי בגוף, ולכן יש לומר שגם איטר יטול יד ימין תחילה, וכך פוסק המשנה ברורה שם: גם באיטר אזלינן בתר ימין דעלמא.

ה. סיכום

למציאות האיטר בעולם ההלכה ישנן השלכות רבות ושונות המופיעות בעצם כמעט בכל דין בו ישנה התייחסות לימין ושמאל. במאמר זה עסקנו במספר דינים המצויים בחיי היום יום³², דרכם ניתן לבחון את ההבדל בין שני סוגי טעמים להעדפת ימין או שמאל - טעמים 'רוחניים' וטעמים 'מעשיים'. הראנו שבהכללה ניתן לומר שרק כאשר טעם הדין הוא 'מעשי' דין האיטר יהיה הפוך. הדבר בא לידי ביטוי בייחוד בדינים בהם פרטים שונים נובעים מטעמים שונים, לדוגמא בדין נעילת וקשירת הנעליים ובדין נטילת הלולב, בהם האיטר נוהג ככל אדם בחלק מהפרטים, ואחרת בפרטים אחרים.

32. יש לציין מספר דינים נוספים בהם נטיית הפוסקים היא שדין האיטר ישתנה, אותם לא הזכרנו במאמר: הוצאת ספר תורה ואחיזתו בזמן הולכתו בימין, כתיבת ספר תורה בימין, תקיעת שופר בימין הפה, שחיטה ביד ימין - כל אלו יעשה האיטר בשמאל. כמו כן ישנם דינים רבים נוספים בהם ישנה העדפה לימין או לשמאל שלא נתברר בהם הדין באיטר, ואולי על פי דברינו יתבהרו הדינים בהתאם לטעמייהם. עיין באנציקלופדיה הלכתית-רפואית, ד"ר אברהם שטיינברג, כרך א', ערך אטר, עמ' 30-38; אנציקלופדיה תלמודית, כרך א', ערך אטר, עמ' תעו-תפא.